

Ahmed Sudi Bošnjak*

Džemal Čehajić

Sarajevo

Rezime

Persijski jezik i persijska književnost, koji su imali značajnu poziciju u osmanskoj kulturi, njegovani su i u jugoslavenskim zemljama, a naročito u Bosni i Hercegovini, za vrijeme turskog gospodarstva. Pored arapskog i turskog, persijski se učio u osnovnim i srednjim školama, a veoma omiljena literatura bila su djela značajnih persijskih klasika; Gulistan (Ružičnjak) Sadija iz Širaza, Baharestan (Proljetna bašča) Abdurrahman Džamija, Divan gazela Hafiza iz Širaza i Mesnevi (Mistički kodeks) Dželaluddin Rumija.

Kao konsekvencija ovih persijskih utjecaja i djelovanja i interesa za persijsku literaturu, mnogi pisci porijeklom iz Bosne i Hercegovine i drugih jugoslavenskih zemalja, pisali su svoja djela na persijskom jeziku, kao, na primjer: Derviš-paša Bajezidagić (XVI vijek), Sabuhi (um. 1641), Rušdi (um. 1699), Husrev-paša Sokolović (um. 1639), Nerkesi Muhamed iz Sarajeva (um. 1672), Tevekkuli-dede (XVII stoljeće) i Fevzi Mostarac (um. 1747).

Snaga i kontinuitet tih utjecaja i refleksija veoma su prisutni i u jeziku „bosanskom“ i literaturi Bosne i Hercegovine od XV do početka XX vijeka.

* Rad Džemala Čehajića “Ahmed Sudi Bošnjak” preuzet je u izvornom obliku iz časopisa *Prilozi za orijentalnu filologiju* br. 28–29 (1978/79), Orijentalni institut u Sarajevu, Sarajevo 1980, str. 103–122., uz minimalne lektorske i tehničke intervencije.

U ovom svom radu autor je prikazao život i djelo jednog od najvećih komentatora persijske klasične književnosti *Ahmed Sudi Bošnjaka* (um. 1593), poznat u osmanskoj književnosti kao „*Sudi Bosnevi*“. Rođen je u Sudićima kod grada Čajniča u Bosni. Srednje obrazovanje završio je u domovini, studirao u Istanbulu, a izvjesno vrijeme slušao je predavanja iz persijskog jezika i persijske književnosti kod Muslih ad-Din Larija (um. 1569) u Dijaribekru u Siriji. Po povratku u Istanbul, služio je kao profesor u Atmejdan Saraju – dvorcu Bošnjaka Ibrahim-paše, gdje je predavao mladićima koji su se spremali za dvorska zvanja. Tu je, zacijelo, predavao arapski i persijski jezik i persijsku književnost.

Međutim, mnogo značajniji je kasniji period njegova naučnog rada, iz koga potječu nezaboravna Sudijeva djela, kojim je učinio velike usluge osmansko-turskoj kulturi, obogativši je svojim značajnim komentarima persijskih klasika, prevodima na turski jezik i originalnim radovima. Ipak, najznačajniji dio Sudijeva književnog opusa i njegova stvaranja predstavljaju komentari: *Gulistana* i *Bustana Sadija* iz Širaza, *Divana pjesama Hafiza* iz Širaza, *Baharestana Abdurrahman Džamija*, *Mesnevije Dželaluddin Rumija*. I pored toga što je imao bogatu komentatorsku literaturu koju je koristio, Sudi je ne samo pošao dalje, nego se i kretao sasvim drugim pravcem. Naime, on je pokušao da, na primjer, u Hafizovoj poeziji otkrije stvaran život, objasni prirodni smisao, ne ulazeći u sufi interpretacije, kako su to učinili njegovi prethodnici. To je, kako ističe autor ovog rada, i osnovna linija koju je Ahmed Sudi slijedio u svojim komentarima. Sudi je pružio filološku analizu, dao jezički smisao i prevod svakog stiha i rečenice, a zatim osvjetlio vanjske manifestacije života u djelima spomenutih persijskih klasika, nasuprot nejasnih alegoričko-mističkih tumačenja koja su dali njegovi prethodnici.

Na značaj njegovih komentara djela Sadija, Hafiza, Abdurrahman Džamija, ukazuje i činjenica da su štampani u Istanbulu, Aleksandriji i Bulaku (*Divan Hafiza Širazija*). Također, Sudijev komentar *Divana Hafiza* štampan je i u Leipzigu 1257/1841. godine sa komentarom 80 prvih stihova, u Beču 1275/1858. godine u tri toma sa prevodom na njemački u stihu. Isto tako prevod Hafizovih stihova na engleski od W. H. Lowe (*Twelve odes of Hafiz*, Cambridge, 1877) praćen je odgovarajućim dijelom Sudijeva komentara istog djela, a mnogo kasnije i Francuz Arthur Guy svoj prevod Hafizovih gazela (*Les Poems erotiques on Ghazels de Chems ed-Din Mohamed Hafiz*, Paris, 1927) propratio je Sudijevim komentarima. U novije vrijeme Sudijev komentar Hafizova *Divana* i Sadijeva *Gulistana* preveden je i na persijski jezik, što ukazuje na vrijednost i korisnost Sudijevih komentara.

Persijska kultura, posebno književnost, inkorporirana u osmansku, izvršila je snažne utjecaje i u našim zemljama, naročito u Bosni i Hercegovini, jednom dijelu Hrvatske, a samo djelomično u Srbiji, Makedoniji i Crnoj Gori. Djelovanje koje je trajalo u vremenskom rasponu od XV-og do XIX-og vijeka bilo je različito i po opsegu i dubini, idući od pokrajine u pokrajinu. Persijska komponenta u našoj kulturi naročito se izražavala i bila najintenzivnija u njegovanju persijskog jezika i persijske literature.

Pored arapskog i turskog, za vrijeme prevlasti Turaka u našim zemljama učio se persijski u osnovnim školama, medresama (srednje i više) i ruždijama, čitana su i analizirana djela krupnih persijskih klasika:¹ Gulistan (Ružičnjak) Sadija, Baharestan (Proljetna bašča) Abdurrahmana Džamija, Divan gazela Hafiza iz Širaza i Mesnevi (Mistički kodeks) Dželaluddina Rumija. Uoči austrougarske okupacije (1878. godine) u Atmejdan-medresi i Nižoj vojnoj školi u Sarajevu, persijski jezik je predavao Arif Sidki Erzerumi, koji je osnovao neku vrstu „persijskog kluba“, gdje se govorilo isključivo persijski. Nosioci tih persijskih utjecaja bili su i derviški redovi, naročito red mevlevi, čiji nosioci su održavali bez prekida konferanse Mesnevijske Rumija. Zahvaljujući tom djelovanju i velikom interesovanju za persijsku literaturu, tokom minulih vijekova više autora je stvaralo svoja djela na persijskom jeziku, od kojih su najvažniji: Derviš-paša Bajezidagić (XVI vijek), Sabuhi (um. 1641), Rušdi (um. 1699), Husrev-paša Sokolović (um. 1639), Nerkesi Muhamed (um. 1672), Tevvekuli-dede (XVII v.), Sudi Bošnjak (um. 1593), Fevzi Mostarac (um. 1747).²

Kontinuitet tih utjecaja sasvim je prisutan i uočljiv u životu i jeziku³

¹ Vidi: A. S. Levend, *Nabi'nin surnamesi*, Istanbul, 1944, str. 41; A. Bombaci, *Histoire de la litterature Turque*, Libraire C. Klincksieck, Paris, 1968, str. 310.

² Fevzi Mostarac je napisao kompletno djelo „Bulbulistan“ (Bašča slavuja) u prozi isprepletenej stihovima po ugledu na istaknutog pisca i pjesnika Sadija iz Širaza. Isto djelo u prevodu Džemala Čehajića izdala je „Svjetlost“ u Sarajevu 1973. godine.

³ Srpskohrvatski jezik se obogatio i persijskim jezičkim elementima. Mnoge riječi u kojima odmah možemo prepoznati persijsko porijeklo našle su svoje mjesto u srpskohrvatskom jeziku, naročito u bosanskohercegovačkom standardnojezičkom izrazu, kao što su riječi: bakšiš, od persijske riječi bahšiš – dar, poklon; bečar, od pers. riječi bikar – neženja; behar, od pers. riječi bahar – proljeće; čar – dobitak, od pers. riječi kar – posao, zanat; čoše – kut, ugao, od persijske riječi guše; durbin, od persijske riječi

i literaturi, posebno u jeziku i literaturi Bosne i Hercegovine od XV do početka XX vijeka.

Kad govorimo o prisutnosti persijske kulture kod nas, moramo uzeti u obzir i persijske literarne utjecaje koji su nam došli indirektno preko Getea i drugih. Znamo da se Gete oduševljavao istočnjačkom poezijom i bio pod snažnim utjecajem persijskih klasika, a naročito Hafiza, i koji je svojim *West-östlicher Diwanom* stvorio čitavu školu u njemačkoj književnosti i na taj način otvorio put i drugom utjecaju Persije, i uopšte Istoka, u Njemačkoj, Francuskoj, Rusiji, pa i našim zemljama. Tako je preko njemačkih prevoda i naš Zmaj Jovan Jovanović⁴ pao pod utjecaj Hafiza iz Širaza i drugih persijskih klasika, a utjecaj persijske poezije i filozofije osjećaju se i u djelima Safvet-bega Bašagića, Mehmed-bega Kapetanovića, a donekle i Muse Ćazima Ćatića.

Koliko je u tom duhovnom iskustvu i duhovnoj kulturi Bosne i Hercegovine i drugih naših zemalja arapskog, persijskog i turskog teško je utvrditi, ali je ono postojalo i ono je obogatilo i izraz i sadržinu duhovnog iskustva i kulture Bosne i Hercegovine. Te niti orijentalnog u našoj kulturi dobro je osjetila Isidora Sekulić, koja kaže da „kasnija bosanska književnost vrvi od turskih, odnosno orijentalnih motiva, i ona se tako nadovezuje na onu stariju, orijentalno-romantičnu književnost. Ona je istočnim motivima dala nešto etičkog aktiviteta i estetičke inovacije da bi izrazila Bosnu u aktuelno društvenom smislu. To orijentalno je duboko prodrlo i leglo u jezik i duhovnu kulturu bosanskih Muslimana, što se nadovezuje na ono bogumilsko-iransko, mada se sada osjeća u jeziku bosanskom i literaturi kao tanak dah prošlosti.“⁵

I Hamid Dizdar u svojoj zbirci „Sevdalinke“, dotičući se tog orijentalnog u njoj, kaže da se u romantičnim tonovima sarajevske pjesnikinje

dur – dalek i bin – prezentska osnova od glagola *diden* – vidjeti; *jaran* – prijatelj, od pers. riječi *yanan mn.* od *yar*; *nar* – pitomi šipak, od pers. riječi *nar* ili *enar*; *pirinač*, od pers. riječi *bereng*; *soluf*, od pers. *zolf*; *šičar* – korist, dobitak, od pers. riječi *šikar* – lov, plijen, dobitak; *zijančer* – štetočina, od pers. riječi *ziyankar* i mnoge druge.

⁴ Utjecaj na Zmaja Jovana Jovanovića, mada nije osvjetljen, bio je prilično snažan, što, uostalom primjećuje u uvodu izdavač njegove zbirke „Istočni biser“ – sakupljenih pjesama raznih istočnih pjesnika, Beograd, 1920. Zmaj se upoznao sa Hafizom i drugim persijskim pjesnicima putem prevoda Daumerovih i Bodenštetovih, tj. preko njemačkog jezika. U vezi sa stihovima na istočnu temu kaže: „Dakle, ovde ima više mojih misli i izražaja za koje zapravo ni sam ne znam jesu li moji ili tuđi.“

⁵ Vidi: Husein Tahmišić, *Poezija Sarajeva*, „Svjetlost“ Sarajevo, 1968. (Članak Isidore Sekulić, „Bosanski jezik, govor i stil“, str. 158–63.

Umihane Čujdine i Sarajke Mare osjeća disanje Orijenta, ono erotsko, ali po sadržaju i unutrašnjem raspoloženju narodno, naše slavensko.⁶

Što se tiče snage i dubine tih orijentalnih utjecaja i refleksija u bosanskohercegovačkoj književnosti, mišljenja su podijeljena i divergentna. Jedni tvrde da su ti utjecaji na površini melodije, više u njenoj šari i nijansi nego u dubini i srži, koja je ipak naša, odjek naše narodne duše i narodnih osjećanja; drugi, ne zaobilazeći taj utjecaj, zaključuju da su Muslimani Bosne i Hercegovine pjevali svoje pjesme ne po arapskom ili turskom ritmu (metru), nego su se držali narodnog deseterca; da pjesme Muslimana nisu onako fantastične i melodijski istrzane kao pjesme izrazito orijentalnog kolorita.

Tako je i naš Ahmed Sudi Bošnjak, kome se sada vraćamo, bio proizvod svih tih utjecaja, stasao u njoj i dao svoj doprinos toj orijentalno-islamskoj kulturi, odnosno boljem poznavanju persijskih klasika u okviru osmansko-turske jezičke i kulturne sfere.

Ahmed Sudi Bošnjak je jedan od najvećih komentatora i poznavalaca persijske klasične književnosti. On je svojim komentarima doprinio boljem poznavanju i shvatanju velikih persijskih klasičnih pjesnika: Hafiza iz Širaza (um. 1390), Sadija iz Širaza (um. 1292), Dželaluddina Rumija (um. 1273), a time je dao i svoj udio i svoj doprinos tursko-osmanskoj književnosti i nauci. Mada je njegovo ime spomenuto u svakom većem radu o tursko-osmanskoj nauci i književnosti, Sudiju nije dosada posvećena nijedna veća studija ili monografija u kojoj bi bio šire zahvaćen njegov život i pružena dublja analiza njegovih djela.

Sve do nedavno čak mu ni ime nije bilo poznato. Naši, a također i strani književni historičari i istraživači, znali su ga samo po njegovom nadimku „Sudi Bosnevi“. Hazim Šabanović je bio prvi kod nas koji je na osnovu rukopisa Gulistana prepisanog sa autografa 1037/1627/28. godine⁷ utvrdio da mu je bilo ime Ahmed. Rođen je u selu Sudićima kod Čajniča u Bosni, po kome je i dobio nadimak „Sudi“, a ne po istoimenom selu kod Sarajeva.⁸

⁶ Hamid Dizdar, *Sevdalinke – Izbor iz bosanskohercegovačke narodne lirike*, Sarajevo, 1944.

⁷ Vidi: Gazi Husrevbegova biblioteka u Sarajevu, rukopis Gulistana; H. Šabanović, *Književnost Muslimana BiH na orijentalnim jezicima*, Sarajevo, „Veselin Masleša“, 1973, str. 89.

⁸ Vid.: S. Bašagić, *Bošnjaci i Hercegovci u islamskoj književnosti*, Sarajevo, 1912, str. 30–32; Isti, *Znameniti Hrvati, Bošnjaci i Hercegovci u turskoj carevini*, Zagreb, 1931, str.

Osnovno i srednje obrazovanje završio je u Bosni, najvjerovatnije u Sarajevu, studirao je u Istanbulu, a kasnije odlazi u Dijaribekr u Siriji, gdje sluša predavanja iz persijskog jezika i persijske književnosti kod glasovitog profesora i muftije Muslih ad-Dīn Lārija (um. 977/1569), koji je tada slovio kao najbolji poznavalac persijskog jezika i persijske književnosti. Stoga Sudija smatraju učenicom Lārija.⁹

Na osnovu nekih aluzija u Sudijevom komentaru Gulistana, Hazim Šabanović pretpostavlja da je neko vrijeme studirao u Damasku, a možda je posjetio i Bagdad, jer tu on kaže da su stanovnici Bagdada u vrijeme Sadija govorili čisto arapski i persijski, a sada je to, međutim, „gomila neznalica koji nemaju pojma ni o jednom“.¹⁰ U toku svojih naučnih putovanja posjetio je i Meku, gdje je obavio i obrede hodočašća.¹¹ Sam Sudi u komentarima Hafizova Divana i Sadijeva Gulistana ističe da je dolazio u dodir sa persijskim učenjacima sa kojima je raspravljao teža pitanja, ali nema nagovještaja iz kojih bi se vidjelo da je bio u Persiji.¹²

Kad se vratio u Istanbul, posvetio se profesorskom pozivu, ali se iz nepoznatih razloga uskoro povukao sa malom mirovinom.¹³

Na početku vladavine Selima II, kada je Mehmed-paša Sokolović bio „vladar u sjenci“ (pādšāh-i ma’ānī), Sudi je radio kao profesor u Atmejdan Saraju, dvorcu Ibrahim-paše, također Bošnjaka, gdje je predavao mladincima koji su se spremali za dvorska zvanja (Gilmān-i hās – carski paževi, robovi).¹⁴ U pomenutom dvorcu Ibrahim-paše studirali su mnogi veliki Bosanci i Hercegovci i slušali predavanja Ahmeda Sudija. Jedan od njih je bio i istaknuti pjesnik i državnik Derviš-paša Bajezidagić iz Mostara, koji se sjeća svoga profesora Ahmeda Sudija i s velikim respektom piše o njemu u svom djelu „Murādnāme“: „Sudi je bio moj poštovani učitelj..., s naukom je okitio moje biće...“¹⁵

71. Po Mehmed Tahiru rodio se u Foči. Vid. M. Tahir, OM, I, str. 323.

⁹ Vid.: Sudi, Šarh-e Gulistān, Istanbul, 1286 (kratka biografija na početku, str. 1); H. Šabanović, Književnost muslimana BiH, str. 90; S. Bašagić, Bošnjaci..., str. 30; Mehmed Handžić, Književni rad bosansko-hercegovačkih muslimana, Sarajevo, 1933, str. 62.

¹⁰ Vid. H. Šabanović, Književnost Muslimana BiH, str. 90.

¹¹ Vid. H. Šabanović, Isto, str. 90.

¹² H. Šabanović, Isto, str. 90.

¹³ Vid.: Katib Čelebi, Fezleke, I, Istanbul, 1286 / 1889, str. 7.

¹⁴ Katib Čelebi, Ibid, str. 7.

¹⁵ Bašagić, Bošnjaci..., str. 30–31.

Mada se izričito ne kaže, sigurno je, međutim, da je Sudi tu predavao persijski i arapski jezik i persijsku književnost. U cilju da olakša studentima učenje arapskog jezika, preveo je sintaksu al-Kāfiya i gramatiku al-Šāfiya Ibn Hāğiba na turski jezik.¹⁶ Kasnije je Sudi smijenjen sa profesorskog položaja, vjerovatno poslije smrti Mehmed-paše Sokolovića, i od tada do svoje smrti živio je povučeno posvetivši se isključivo naučnom radu,¹⁷ što je, naravno, najdragocjenije, jer iz tog vremena potiču i njegova nezaboravna djela koja nam je ostavio. Pod stare dane Sudi se žalio na težak život i zlu sudbinu i na to što ga je sultan Murat zaboravio.¹⁸ To je sve što smo mogli saznati u toku naših istraživanja o njegovom životu. Ne zna se tačno ni kada je umro. 'Atā'i,¹⁹ Kātib Čelebi,²⁰ koje je slijedio i Safvet-beg Bašagić,²¹ kažu da je umro 1000/1592/93. godine. Mehmed Tahir²² tvrdi da je Sudi umro 1005/1596/97 godine, a tako piše i u kratkoj biografiji na početku komentara Sadijeva Gulistana,²³ u bosanskoj Salnami (Salname-i Bosna), a tako saopštava i Šaćir Sikirić i drugi historičari osmanske književnosti. Međutim, i ovaj datum ne bi se mogao uzeti kao tačan jer Sudi na kraju komentara Sadijeva Bustana²⁴ kaže da ga je završio 2. ševvala 1006/8. maja 1598. godine, ili malo kasnije.²⁵ Sudi je sahranjen u groblju kod Jusuf-pašine džamije na Aksaraju u Istanbulu.

Kao pedagog i profesor, kao pisac i naučnik, Sudi je učinio velike usluge osmansko-turskoj kulturi i nauci, obogativši ih izvrsnim svojim komentarima djela najistaknutijih persijskih klasika, svojim prevodima

¹⁶ K. Čelebi, Fezleke, I, str. 7; S. Bašagić, Bošnjaci..., str. 32.

¹⁷ K. Čelebi, Ibid, I, str. 7.

¹⁸ Vid.: Sudi, Šarh-e Gulistān, str. 498; Šarh-e Divān-e Hāfiz, III, 131.

¹⁹ Vid.: 'Atā'i, Zeyl'uš-šekāik, str. 332; K. Čelebi, Fezleke, I, 7.

²⁰ K. Čelebi, Fezleke, I, 7.

²¹ S. Bašagić, Bošnjaci..., str. 30; Isti, Znameniti..., str. 71.

²² Mehmed Tahir, OM, II, 323–324.

²³ Gornja pretpostavka zasniva se na kronogramu na kraju Gulistana u kojem Sudi kaže da je djelo završio safera 1004/9. 10. 1595. godine. Vid.: Sudi, Šarh-e Gulistān, kratka biografija na početku; M. Handžić, Književni rad..., str. 63; Šaćir Sikirić, Sudi kao komentator Sadijina Gulistana, POF, I, Sarajevo, 1950, str. 64.

²⁴ Sūdī, Šarh-i Būstān, Matba'a-i Amira, Istanbul, 1288, str. 403.

²⁵ Vid.: H. Šabanović, Književnost Muslimana BiH, str. 91.

i, u isto vrijeme, originalnim radovima. Napisao je relativno mnogo, čak ako se uzmu u obzir samo djela koja su sačuvana i koja mi danas imamo.

Koliko je dosada utvrđeno, i to od čega smo mogli poći u svojim istraživanjima, Ahmed Sudi je napisao sljedeća djela:

1. Komentar na mističko djelo Mesnevi od Dželaluddina Rumija. Ovo Sudijevo djelo nisam imao pri ruci, mada ga pominju kako raniji tako i noviji istraživači i pisci: 'Atā'ī, Bursali Mehmed Tahir, Safvet-beg Bašagić, Mehmed Handžić, Hazim Šabanović. (Vidi djela navedena u ovom radu).
2. Komentar djela Gulistān šejha Muslih ad-Dīna Sādija.
3. Komentar djela Bustān šejha Muslih ad-Dīna Sādija.
4. Komentar na Divan Hafiza iz Širaza.
5. Glosa (Hāšiya) na Hidaya al-hikma Kādī Mīr Husayna.
6. Prevod i komentar arapske sintakse al-Kāfiya Ibn Hāğiba.
7. Prevod i komentar gramatike al-Šāfiya Ibn Hāğiba.
8. Prevod na turski djela Ad-Daw' Tāğ ad-Dīn Isfarāinija o arapskoj sintaksi.
9. Prevod na turski djela Takrīrāt 'alā hutbat-i Farīd ad-Dīn koje je na arapskom napisao Ibn Hāğib.
10. Risāla li Sūdī Efendī.

Stvaralački opus Ahmeda Sudija je obiman i raznovrstan. On je pisao, prevodio i komentarisao. Ipak, najvrednije u književnom stvaralaštvu Sudija predstavljaju, svakako, njegovi komentari persijskih klasika: Sadija, Rumija i Hafiza.

Iako je komentaranje kao književni oblik bilo potrebno i „značajno u početku“, ono se kao žanr kasnije pretvara u dekadentni postupak na užtrb, svakako, originalnog stvaranja, jer se to vremenom pretvorilo u pisanje „glose na glosu“, kako kaže Šaćir Sikirić.²⁶

Kada je Sudi započeo svoj stvaralački posao, on je pred sobom imao dosta bogatu komentatorsku literaturu na djela glavnih predstavnika persijske i arapske klasične književnosti, koju je, naravno, on poznao i koristio pri radu.

²⁶ Vidi: Š. Sikirić, Sudi kao komentator Sadijina Gulistana, str. 53. Sikirić još tu iznosi da je komentaranje imalo značaja i bilo potrebno usljed pomanjkanja dobre gramatike persijskog jezika i zbog marinističkog stila kojim su pisana djela velikih persijskih klasičnih pisaca.

U istaknutije pisce ovog žanra spadaju:

- Ibn Sayyidī ‘Alī,²⁷
- Lāmi’ī,²⁸
- Surūrī,²⁹
- Šam’ī,³⁰

²⁷ Ya’kūb Ibn Sayyidī ‘Alī ar-Rūmī, poznat kao “Ibn Sāyyidī ‘Alī”, umro je 931 – H. u Brusi. Pored ostalih djela napisao je komentar na Sadijev Gulistan na arapskom jeziku. Međutim, kaže se da Komentar Gulistana pripisan Ibn Sāyyidī ‘Aliju nije njegovo djelo nego djelo Al-Munīrijevo. On ga je uzeo i potpisao svoje ime u uvodu. Vidi: K. Čelebi, Kašf az-Zunūn, II, Istanbul, 1943, str. 1504.

²⁸ Mahmūd Ibn ‘Usmān ibn ‘Alī al-Lāmi’ī iz Bruse, sin defterdara sultana Bajezita II, i predani derviš nakšibendijskog reda derviša u koji je ušao po završetku studija. Čitav život je proveo u svom rodnom gradu Brusi gdje je i umro 937 – H. Vid.: Rieu, Catalogue of the Turkish Manuscripts in the British Museum, London, 1888, str. 156a. Ili je to bilo 938 – H., kako donosi Bagdatli Ismail-paša. Vidi: Bagdatli Ismail-paša, Hidāya al-‘ārifin, asmā’ al-mu’allifin wa āsār al-musannifin, II, Istanbul, 1955, 412; K. Čelebi, Kašf az-Zunūn, II, str. 1504. Lāmi’ī je plodni pisac turske proze i stiha, nazvan „Džami Ruma“. On je autor nekoliko romantičnih poema, kreator elegantne fantazije u prozi pod naslovom „Munāzare-ye bahār-o-šitā“ (Debata između proljeća i zime), stavljena u ambijent Anadolije. Vidi: Rieu, Catalogue, str. 156a. Napisao je i komentar na uvod Sadijevog Gulistana (Šarh-e dībače-ye Gulistān) i prevodio na turski jezik druga značajna djela persijske klasike. Umro je 1531. godine. Vidi više: Š. Sikirić, Sudi kao komentator Sadijina Gulistana, POF, I, 1950, str. 53.

²⁹ Surūrī Čelebī – Muslih ad-Dīn Mustafā ibn Ša’bān, sin bogatog trgovca iz Galipolja, koji se poslije niza godina aktivnosti u svojstvu profesora medrese Kasim-paše, povukao i ušao u nakšibendijski red derviša. On je bio i vaspitač princa Mustafe, sina sultana Sulejmana Veličanstvenog, poslije čije tragične smrti, Surūrī živi povučeno nekoliko godina u siromaštvu i bijedi. Umro je 969/1561. godine. Vidi: Rieu, Catalogue..., str. 107. Hammer mu posvećuje mnogo prostora donoseći sve njegove radove i smatra ga najvećim komentatorom, velikim mistikom i prevodiocem persijskih klasika: Sadija, Rumija, Hafiza i Džamija. Vidi: B. Ismail-paša, Hidāya al-‘ārifin..., II, str. 412; Hammer, GOD, II, 1521–1574, Pesth, 1837, str. 287–389. U uvodu svog komentara Hafizova Divana pjesama, Surūrī osuđuje neznalice koji niječu spiritualno značenje Hafizovih gazela i kaže da njegov komentar ima za cilj da otkrije mistički smisao koji se krije ispod senzualnih slika u Hafizovoj poeziji. Vidi: Rieu, Catalogue, str. 157b; Hammer, GOD, II, str. 287. Međutim, po Kinalizadeu nepotpuno je poznao idiome persijskog jezika. Vidi: Kinalizade Hasan Čelebi, Tazkir aš-šu’arā’, napisano 994/1585–86. godine.

³⁰ Mevlānā Šam’ī Mustafa iz Prizrena, koji je bio mnogostran učenjak, ali i skroman sufija koji je živio daleko od svjetskih zbivanja i ambicija. Umro je 1000 – H. Vidi: K. Čelebi, Kašf az-Zunūn, II, str. 1504, odnosno 1001 – H., kako to misli Hammer. Vidi: Hammer, GOD, IV, 205. Rieu pretpostavlja da je živio i stvarao još nekoliko godina. Napisao je komentare na djela: Mantik at-tayr od Ferīd ad-Dīn ‘Attār-a, na Mahzan

- Kafavī.³¹

Pored ovih, možemo spomenuti još ‘Abdurrahmana Džamija, Šihāb ad-Dīn Ibn ‘Umar al-Hindija, Kāfija itd.³²

Mada je bila tendencija, bar u većini slučajeva, da se obradi samo jezička strana djela, mnogi su komentatori do Sudija, pa i kasnije, tražili samo mistički smisao u djelima velikih persijskih klasika. U tome je naročito prednjačio Surūrī Čelebī iz Galipolja, koji otvoreno priznaje da mu je bila namjera da u Hafizovoj poeziji „otkrije mistički smisao koji se krije ispod senzualnih slika“.³³

Ali isto tako se ne može reći da nije postojala i druga tendencija da se persijskoj klasičnoj književnosti priđe realistički, objektivno, i da se u njoj otkrije stvaran život, a ne samo mistički sadržaji. Ovim pravcem je krenuo mali broj komentatora, među koje spada i naš zemljak Ahmed Sudi, o čijim komentarima, baš zbog toga, postoje različita mišljenja. Govoreći o Sudiju, jedni idu u krajnost, jer im je smetala velika samouvjerenost kojom se on obara na druge komentatore. Na primjer, turski pisac i pjesnik Muallim Naci u djelu „Şöyle Böyle“ osuđuje ga zbog toga rekavši da „svaka Sudijeva riječ nije opravdana. On sve komentatore Sadijeva Bustana pobija, a u svome komentaru toliko griješi da je napravio toliko pogrešaka koliko svi komentatori skupa.“³⁴ Međutim, i Muallim Naci nije mogao a da ne prizna odlično znanje Sudija. Njemu samo smeta Sudijeva prevelika samouvjerenost i misli da „Sudi to čini kao Bošnjak, koji je pretendovao na superiornost u znanju persijskog jezika“. Zacijelo i neke primjedbe u pogledu jezika koje stavlja Muallim Naci nisu opravdane, kao, npr., čitanje izraza „kerdar“ ili „kirdar“.³⁵

al-asrār od Nizāmija, na Mesnevi od Rūmija, na Būstān i Gulistān od Sādija, na Divān od Hāfiza i Baharistān od Džamija. Njegov komentar na Divan Hafiza predstavlja samo malo više od parafraze persijskog teksta. Još je komentarisao Divan pjesama od Šahija. Vidi: Rieu, Catalogue, 154b; Bagdatli Ismail-paša, Hidāya al-‘arifin..., II, Istanbul, 1955, 438.

³¹ Mevlā Husein el-Kefevī (umro 1010 – H.) koji je napisao komentar na Gulistan Sadija iz Širaza dok je bio kadija u Meki. Vidi: K. Čelebi, Kašf az-Zunūn, II, 1504.

³² Vid.: K. Čelebi, Kašf az-Zunūn, II, 1272, 1373.

³³ Vid.: Rieu, Catalogue, str. 157b.

³⁴ Vid.: Naci-Vasfi, Şöyle Böyle, Istanbul, 1302 – H., str. 95–97.

³⁵ Vid.: S. Bašagić, Bošnjaci..., 31.

Dok Safvet-beg Bašagić, ponesen nacionalnim osjećanjem, odbacuje mišljenje Muallima Nacija, ističući da je Sudi kao član arijevske rodu bliži persijskom jeziku nego Turčin Muallim Naci,³⁶ poznati turski pisac Šamsuddīn Sāmī, uz osvrt na Sudijeve komentare, kaže da su oni pisani temeljito i kritički.³⁷ Međutim, Mehmed Tahir između ove dvije krajnosti zauzima umjereniji stav. On kaže da „i pored toga što u štampanim djelima Sudija susreću se neke pogreške u pogledu pravila persijskog jezika, ona su korisna“.³⁸

Da bismo pružili veći uvid u Sudijevo književno stvaranje, mi ćemo se malo više zadržati na njegovim komentarima i dati jedan analitički pogled na svaki od njih, jer komentar kao žanr predstavlja najznačajniji dio u njegovom stvaralačkom opusu.

SUDIJEV KOMENTAR GULISTANA

Sadijeva djela, a naročito Gulistan, bila su veoma omiljena literatura dvorskih krugova i obrazovane feudalne aristokratije. I broj napisanih komentara na Gulistan Sadija svjedoči o tome koliko je to djelo bilo omiljeno kod turske čitalačke publike. Komentarisali su ga slijedeći pisci: Ya'kūb Ibni Sayyidī 'Alī (na arapskom), Kādī Mahmūd Mīnāsī, Šam'ī, Lāmi'ī, prije Sudija, i Hevāyī Bursevī (um. 1017), Mehmed Tīrī 'Ayšī (um. 1016), Za'īfī al-Kultuvī, Huseyn Kefevī (um. 1010/12), a preveo ga je na turski i Es'ad Efendī.³⁹

Kao što vidimo, Sudi je imao pred sobom brojne i veoma značajne komentatore Gulistana. Naročito treba istaći Sururijev komentar Gulistana na arapskom jeziku, budući da Hammer Purgstall Sururiju smatra najvećim komentatorom, velikim mistikom i prevodiocem persijskih klasika.⁴⁰ Nasuprot Hammeru, Kinali-zade kaže da je Sururi bio samo djelimično upoznat sa pojedinostima i idiomima persijskog jezika.⁴¹

³⁶ Vid.: Bašagić, Isto, 31.

³⁷ Vid.: Š. Sāmī, Kamūs 'ul-a'lām, V, str. 2677.

³⁸ M. Tahir, OM, I, str. 432.

³⁹ Vid.: K. Čelebī, Kešf el-Zunūn, II, 1504.

⁴⁰ Hammer, GOD, II, str. 287.

⁴¹ 'Ata'ī, Dayl'uš-šakāik, Istanbul, 1286, 132; Rieu, Catalogue, str. 107.

Prema Kātib Čelebiju, neki učenjaci koji su komentarisali Gulistan, zanemarivši filološki aspekt, „pogriješili su na mnogim mjestima, zabludjeli na laganim putevima donoseći neobične priče, fine savjete i stihove“.⁴² Sudi, međutim, kako to ističe Safvet-beg Bašagić,⁴³ pobijao je mišljenja prethodnih komentatora: Ibni Sayyidī ‘Alija, Kāfija, Lāmi’ija, Surūrija i Šam’ija i sa velikom stručnom erudicijom i naučnim iskustvom ukazao na mnoge pogreške i kriva tumačenja usljed nepoznavanja jezika i neshvatanja poezije.⁴⁴ Kātib Čelebī navodi i mišljenje da Komentar Gulistana pripisan Ibni Sayyidī ‘Aliju nije njegovo (Ibni Sayyidī ‘Alijevo) djelo nego Munīrija. On ga je samo uzeo i potpisao svoje ime u uvodu. Kātib Čelebī smatra da je najbolji komentar Gulistana napisao Sudi Bošnjak.⁴⁵

Međutim, mi se nećemo ovdje mnogo baviti Sudijevim komentarom Gulistana, jer je to učinio profesor Šaćir Sikirić u svom radu „Sudi kao komentator Sadijina Gulistana“.⁴⁶ Budući da postoje različite ocjene Sudijevih komentara, Sikirić je želio da se „uvjeri o istinskoj vrijednosti Sudijevih“, a odabrao je Komentar Gulistana, pošto je to najčitanije persijsko djelo. U pomenutom radu Sikirić je na 112 primjera uporedio mišljenja Sudija sa navedenim stavovima ostalih komentatora u slučajevima gdje se oni ne slažu. Svoje jezičke analize Sudijeva komentara Gulistana Sikirić je bazirao na gramatikama C. Salemana i V. Shukovskog⁴⁷ i H. Jensena,⁴⁸ te na persijsko-turskom rječniku Ferhengi Šuurija. Kao rezultat ovakvog komparativnog ispitivanja, Sikirić je mogao da konstatuje da je Sudi u svom Komentaru Gulistana napravio mnogo manje pogrešaka nego drugi komentatori, da je bio sistematičan, da je analizirao gramatički i sintaksički svaku riječ, objasnio njihova značenja, a onda donio cjelovit prevod rečenice ili stiha na turski, dok drugi nisu uradili tako temeljito, niti su ulazili u filološko-lingvističku analizu rečenice, te da su Sudijeve opservacije i analize sadržajnije.

⁴² Vid.: K. Čelebī, *Kašf ez-Zunūn*, II, 1504.

⁴³ Vid.: Bašagić, *Bošnjaci...*, 31.

⁴⁴ Vid.: Bašagić, *Znameniti...*, 71.

⁴⁵ Vid.: K. Čelebī, *Kašf ez-Zunūn*, II, 1504.

⁴⁶ Vid.: Dr. Šaćir Sikirić, *Sudi kao komentator Sadijina Gulistana*, POF, I, Sarajevo, 1950, 51–67.

⁴⁷ Vid.: C. Salemann i V. Shukovski, *Persische Grammatik*, 2 izdanje, Berlin, 1925.

⁴⁸ Vid.: H. Jensen, *Neupersische Grammatik*, Heidelberg, 1931.

Mada je Sikirićev rad iscrpno i analitički sačinjen i zato predstavlja prilog za izučavanje Sudijeva stvaralačkog opusa, zapravo njegovih komentara, ipak je pri tom napravio samo nekoliko omaški koje ćemo ovdje navesti.

U primjeru 25) tumačeći rečenicu:

ذکر جمیل سعدی در افواه عوام افتاده است وصیت سخنش که در بسیط زمین
رفته.

(Sudijin dobar glas, koji je dopro u usta svijeta, kao i popularnost njegovih djela, koja su se raširila širom zemlje) Lāmi'ī riječi رفتۀ افتادۀ smatra participima perfekta, dok ih Sudi ispravno uzima kao 3. lice jednine preterita. Ovdje, vjerovatno omaškom stoji Sudijin, umjesto Sadijin, dobar glas... Sikirić tu pogrešno interpretira Sudija, jer se tu ne radi o preteritu, nego o 3. licu perfekta, kao što to fino objašnjava Sudi.⁴⁹

Isto tako u primjeru 48) izlažući prijedlog بۀ (str. 40 i 52) u riječi بِشَوِّيم (da operem) i بَبِر (zapamti) predbacuje Lāmi'iju i Šam'iju da taj prijedlog ovako izgovaraju obrazovani Persijanci ظرفاء عجم, a samo neki „seljaci“ čitaju ga بۀ. U vezi sa ovim Sikirić samo kaže da mu „tvrdnja nije tačna“, ne navodeći u čemu se sastoji ta netačnost.⁵⁰

SUDIJEV KOMENTAR BUSTANA (*Šarh-e Būstān li Sūdī*)

Sudijev komentar Bustana, koji je završio 1006 – H., štampan je 1288 – H. u Istanbulu. Odmah na naslovnoj strani odozgo kaže se da je Sudi učio kod Mevlā Lārija, koji je veoma dobro znao arapski i persijski jezik. I Sudi je svojim komentarima dokazao da je dostojan časti svoga profesora. Ispod toga je bilješka iz Dayl'uš-Šakā'ika, u kojoj su dati kratki biografski podaci o Ahmedu Sudiju.

Na drugoj strani uvoda Sudi prenosi kako mu je došao u posjetu šejh Harema, Omer Efendi i zamolio ga da prevede i prokomentariše Bustan Sadija koji sadrži divne primjere i lijepe savjete svakom potrebne i korisne. Od Sudija je traženo da on objasni riječi, značenja, pravila i konstrukcije i da tako djelo učini pristupačnim i razumljivim, da napiše komentar jednostavnim turskim jezikom, da bi se oni koji to žele, mogli

⁴⁹ Vidi: Š. Sikirić, Sudi kao komentator Sadijina Gulistana, POF, I, str. 59.

⁵⁰ Vidi: Š. Sikirić, Isto, str. 61.

na najlakši način da upoznaju sa persijskim jezikom, na što se Sudi prihvatio posla.

Slijedeći isti tok u svojim istraživanjima, mi ćemo ovdje dati izvjesne karakteristične primjere u kojima se komentatori razilaze i griješe u svojim razmatranjima teksta.

1. Sudi je pravilno shvatio stih (str. 8):

اگر خشم گیرد بکردار زشت - چو باز آمدی ماجری در نوشت

(Ako se Bog rasrdi na loše djelo, kada se pokaješ, loše djelo se briše), nasuprot Šam'iju koji pogrešno prevodi izraz باز آمدی - kada se vratiš...).

2. Pravilnije od drugih komentatora je preveo stih (str. 38):

خلاف پیر کسی ره گزید که هرگز بمنزل نخواهد رسید

(Ko je odabrao put suprotan poslaniku, neće nikada stići do istine). Sudi prigovara Šam'iju, koji oblik نخواهد رسید (neće stići) prevodi sa „ne želi da stigne“.

3. U pravu je Sudi kada pobija Šam'ija (str. 71), tvrdeći da u izrazu یای وحدت (yāy vuhdat) „i“ (ی) je infinitivno, ili apstraktno, a ne نیکونامی (nikū-nāmī) kako tvrde Šam'ī i Sikirić.⁵¹

4. Interesantno je da Sudi svugdje daje određeno i decidirano mišljenje, čak i tamo gdje su ostali komentatori rekli da se ne može razumjeti uopće šta se misli i cilja, na primjer sa stihom:

تراسد یاجوج کفره از زرست نه رویین چود یوار اسکند رست

(Brana koja te štiti od nevjernika Jedžudža od zlata je, a ne me-singa, kao što je to brana Aleksandrova). Sudi pravilno primjećuje da se ovdje sa branom misli na islamsku vojsku, koju ako nagradiš zlatom, braniće cara od neprijatelja i biće njegov štit, dok Surūrī i Šam'ī ističu da se ne može uopće razumjeti šta se misli i cilja sa dotičnim stihom.

5. Možda Sudi ima pravo kad prebacuje Šam'iju što (str. 89) prvi konsonant u izrazu کردار (kirdār) čita sa vokalom „i“, koji opet Sudi čita

⁵¹ Vid.: Š. Sikirić, Isto, 118; Lambton, Persian grammar, Cambridge, 1961, str. 125.

sa vokalom „e“ گردار (kerdār),⁵² ukoliko se tu ne radi o razvitku jezika i izgovora.

6. Na mjestu je primjedba Sudija na prevod Surūrija i Šam'ija stiha (str. 92):

توهم گردن از حکم داور مپیچ - که گردن نیچد

(I ti se pokoravaj božjoj odredbi da bi se sve pokoravalo tvojoj). Sudi im prigovara da ne prave razliku između niko i ništa, osobe i stvari i pretpostavljaju (hičkes) tamo gdje treba da bude (hič-čiz). Oni, također, ne prave razliku između zapovijedi i zabrane, komentarišući glagolski oblik (mapīč). Naime, u prethodnim stihovima se donosi primjer savršenog čovjeka, božjeg roba kojem se poslušno pokorava zmija, leopard i drugo. Prema tome, ovaj stih je kao odgovor na prethodne stihove i neobična stanja kod pravih božjih robova.

7. U pravu je Sudi kad prigovara Surūriju i Šam'iju u prevodu stiha (str. 474):

دراوباش پاکن شوریده رنک - همان جای تاریک و لعند و سنگ

(Među nitkovima, ljudi čistih srdaca na tom mračnom mjestu, sijaju se kao rubin i dragi kamen). Oni tvrde da je po srijedi greška. Trebalo je, po njima, da stoji (la'l-ast), umjesto (la'l-and).

Budući da je Sudijev komentar Bustana posljednje njegovo djelo, on nosi sve odlike zrelosti i sazrijevanja Sudija kao naučnika i komentatora. Taj stav ističe i Kātib Čelebī, rekavši da je „Sudijev komentar Bustana najbolji, najjednostavniji i najbliži istini“.⁵³

Mada se ovdje Sudi osvrće kritički na prethodne komentatore Bustana, ipak se zapaža izvjesna doza umjerenosti i opreza, što je znak sazrijevanja. Izlaganja su jasna i odišu dubokim poniranjem u materiju i sadržaj djela. Prilaz predmetu koji obrađuje stručan je i znalački. Tu se zapaža jedno dublje shvatanje Sadija, njegovih misli i ideja. To je, mislim, najbolja i veoma korisna prezentacija persijske literature u turskoj civilizaciji.

⁵² Vid.: B. V. Miller, Persidsko-ruskij slovar, Moskva, 1960, 398.

⁵³ Vid.: K. Čelebī, Kašf az-Zunūn, I, 244–45.

SUDIJEV KOMENTAR DIVANA HAFIZA ŠIRAZIJA (*Šarh-e Divān-e Hāfiz li Sūdī*)

Jedan od mnogo čitanih i veoma omiljenih pjesnika persijske klasike bio je Hafiz iz Širaza. Njegov Divan pjesama preveden je i na Istoku i na Zapadu. Na persijskom jeziku napisano je 5 komentara:

1. Miftāh al-kulūb ‘alā Hāfiz ar-rumūz, ta’līf-i Kutb ad-Dīn, Kandahārī.
2. Badr uš-šurūh, talīf-i Badr ad-Dīn Akbar Abādī.
3. Šarh-i muškilāt-i Divān-i Hāfiz, ta’līf-i Pīr Mūrād, sa pseudonimom „Mušfik“.
4. Šarh-i Divān-i Hāfiz, ta’līf-i Afdalullāh Abādī.
5. Bahr al-farāsa al-lafiz fi šarh-i Divān-i Hāfiz, ta’līf-i Abdullāh Hiškī Čištī, sa pseudonimom „‘Abdī“.

Na turskom jeziku su napisana 4 komentara na Hafizov Divan pjesama:

- a) Komentar Mustafa Ibn Ša’bān, poznat po nadimku „Surūrī“,⁵⁴
 - b) Komentar Šam’ija⁵⁵
- i dva komentara Ahmeda Sudija iz Bosne – skraćeni i opširni.⁵⁶

Postoji i jedan komentar na urdu jeziku, završen 1307 – H., koji nosi naslov: Šarh-e Yūsufī, ta’līf-e ‘Alīšāh Čištī Nizāmī.⁵⁷

Pored mnogih komentara koji su mu prethodili, Sudijev komentar Hafizova Divana pjesama je „najpoznatiji i najkorisniji“ od svih koji su napisani na engleskom, francuskom i turskom jeziku, kako kaže profesor Univerziteta u Teheranu Said Nafisi.⁵⁸ U poređenju sa dva komentara na Hafizov Divan, Šam’ijevog, koji „predstavlja malo više nego tursku parafrazu persijskog teksta“, i Sururijevog, koga Hammer smatra

⁵⁴ Vidi bilješku broj 29.

⁵⁵ Vidi bilješku broj 30.

⁵⁶ Vidi: Sitar-zade Hānum, Šarh-e Sūdī bar Hāfez, Tehran, 1341, uvod, str. b.

⁵⁷ Vidi: Sitar-zade Hānum, Ibid, uvod, str. b.

⁵⁸ Vidi: Sitar-zade Hānum, Ibid, uvod, str. p, h.

najvećim komentatorom, krupnim mistikom i pjesnikom,⁵⁹ ali koji, kao derviš nakšibendijskog reda, napada u uvodu svog komentara „one ignorante koji poriču spiritualno značenje i mistički smisao Hafizovih gazela“, Sudijev komentar Hafizova Divana je najpotpuniji. Surūrī i sam ističe da mu je bila namjera da ukaže na mistički smisao u Hafizovim stihovima koji se skriva ispod senzualnih slika.⁶⁰

„Prednost Sudijevog komentara Hafizova Divana, koji je poslije tristo pedeset godina kako je napisan, najznačajnije djelo“, kako kaže profesor Said Nafisi, „koje prezentira jedno od izvanrednih razdoblja persijske književnosti i koje zaslužuje da se njim i Iranci koriste“,⁶¹ sastoji se u tome što je Sudi Divanu pristupio sa lingvističko-filološkog aspekta, pružio jezički smisao, osvjetlio izraz vanjskih manifestacija života u Hafizovoj poeziji, ne ulazeći u maglovito alegoričko-imaginarno tumačenje Hafizovih stihova. On je, dakle, izbjegao⁶² pad u mistički ambis suprotno onome što se desilo njegovim prethodnicima. Priroda i stil komentaranja prije Sudija otkriva i činjenica da je šejh Harema Medine, Muhammad-Efendi ibn Bedruddīn al-Akhisārī, sa pseudoni-
mom „Munšī“ (um. 1001/1592/93) zamolio Sudija da objasni prirodni smisao Hafizovih pjesama ne ulazeći u sufi-interpretacije.⁶³

Treba napomenuti i to da je prvi prevod Hafizovih stihova na sandriji i Bulaku (Egipat) 1250/1834. godine sa komentarom u tri toma; u Bulaku 1256/1840. godine u jednom tomu bez komentara; u Istanbulu u jednom tomu bez komentara; u Lajpcigu 1257/1841. godine u tri toma sa komentarom 80 prvih stihova; u Beču 1257/1858. godine u tri toma sa prevodom na njemački u stihu. Pored toga, Sudijev tekst i komentar Hafizova Divana su 1288/89/1871/72. godine štampani na margini komentara istoimenog djela mevlevijskog šejha Mehmeda Vehbije iz Konje, koji je izdat u dva toma.

Treba napomenuti i to da je prvi prevod Hafizovih stihova na engleski jezik od W. H. Lowe (Twelve odes of Hafiz, Cambridge, 1877) praćen odgovarajućim dijelom Sudijevog komentara. Mnogo kasnije,

⁵⁹ Vidi: Hammer, GOD, II, 1521–1574, Pesth, 1837.

⁶⁰ Vidi: Rieu, Catalogue, str. 157b.

⁶¹ Vidi: Sitar-zade Hānum, Šarh-e Sūdī bar Hāfez, uvod, str. p.

⁶² Vidi napomene prevodioca, Sitar-zade Hānume, Šarh-e Sūdī bar Hāfez, uvod, str. h.

⁶³ Vidi: K. Čelebī, Kašf az-Zunūn, II, 380; Rieu, Catalogue, 159a.

Francuz Arthur Guy svoj prevod Hafizovih gazela pod naslovom „Les Poemes erotiques on Ghazels de Chems ed-Din Mohammed Hafiz“ [Paris, 1927] propratio je objašnjenjima na osnovu Sudijevog komentara.⁶⁴

I sam prevod Sudijevog komentara Hafizova Divana od strane Sitar-zade Hanum na persijski jezik⁶⁵ u novije doba govori u prilog visoke vrijednosti Sudijevog komentara Hafizova Divana pjesama.

Suprotno njegovim prethodnicima, Sudi nastoji da prevede Hafizove stihove što vjernije i da u njima prezentira Hafiza kao pjesnika života i prirode. Čak i vino, koje su njegovi prethodnici mistificirali, on shvata i komentariše kao obično vino za opijanje, što nam fino ilustrira njegov komentar stiha (str. 6 i 7):

بی سجاده رنگین کن گرت پیر مغان گوید - که سالک بیخبر نبود ز راه و رسم منزلها

[Ako ti prvosveštenik maga, tj. prodavac vina, kaže da vinom obojiš serdžadu i druge stvari, primi njegov savjet, jer je on asket i derviš *tarikā* pijača vina i nije neobaviješten o običajima i ceremonijama mejhana, budući da svaki dan ugosti mnogo mistika (*‘arīf*) i savršenih (*kāmīl*), i u toku je i dobro obaviješten i dobro upoznat sa putem rinda – boema. Fino razumije prirodu i narav svakoga, i lijepo je spoznao što ko može i čega je dostojan. Potrebno je da njega slijediš da se ne bi kasnije kajao, budući da u stvari kajanja pijanica postoji velika mudrost, koju samo on i njemu slični shvaćaju.] Sudi prevodi doslovno izraze koji zvuče mistički, kao na primjer: *pir-e mogan* (prvosveštenik maga) sa izrazom „*bāde-forūš*“ – prodavac vina; *manzilhā* (etape, faze, stadiji) sa *meyhane* – točionica vina, krčma. Dakle, i tamo gdje je mistički smisao jasno izražen, Sudi pokušava da jezik približi praktičnom, svakodnevnom životu i mudrosti.

Sudi je upoređivao različite rukopise, odabirući one za koje je smatrao da su najbliže prirodi Hafizove poezije i stilu njegova izražavanja. Povodom stiha:

میکند حافظ دعائی بشنو آمین بگو - روزیء ما باد لعل شکر فشان شما

Sudi donosi i varijante istog stiha koji su drugi usvojili:

⁶⁴ Vid.: Arthur Guy, *Les poemes erotiques on Ghazels de Chems ed-Din Mohammed Hafiz*, Paris, 1927, uvod, XXXIV.

⁶⁵ Vidi: *Sitār-zāde Hānum, Šarh-e Sūdī bar Hāfez*, Tehran, 1341.

میکنند حافظ دعا و بشنو آمین بگو

میکنند حافظ دعا و بشنو آمینی بگو

Tamo gdje god je bilo moguće, Sudi je tražio i težio da striktno prenese Hafizov stih na turski jezik koji je uveliko usvojio persijsku leksiku, a samo daljnjim tumačenjem ukazao na pravi smisao, kao u stihu (str. 34):

اگر آن ترک شیرازی بدست آرد دل مارا - بخال هند ویش بخشم سمرقند و بخارارا

[Ako ona Turkinja (voljena) grada Širaza uzme u ruke naše srce, tj. bude nam naklonjena, za njen indijski mladež darovaću Samarkand i Buharu].

Sudi je duboko shvatio smisao, osjećanja i poetske refleksije Hafizove koje sa uspjehom pretvara u zaključak. Stih (str. 38):

غزل گفتمی و در سفتی بیا و خوش بخوان حافظ - که بر نظم تو افشاند فلک
عقد تریارا

(Spjevao si gazel i nanizao biser, tj. beskrajno si lijepo rekao. Sada dođi i lijepo recituj, tj. ovaj gazel pretvori u glas, o Hafize, da nebo prospe na tvoju poeziju ogrlicu Plejada. Drugim riječima, da te nebo, zbog velikog uživanja, nagradi za ljepotu ovog gazela ogrlicom Plejada).

Sudi je ispravno poimao kult života i ljubavi koje je Hafiz izrazio u svojim stihovima, odbacujući mistificirano značenje prijašnjih komentatora. Zato Sudi odbija (str. 89) stav komentatora da se izrazi چراغ چشم (čērāg-e češm) – svjetiljka oka, i دوست (dūst) – prijatelj, u drugom polustihu: ما و چراغ چشم وره انتطار دوست odnose na Boga. Sudi to svodi na ženu, kao i u stihu na str. 43.

U svojoj preciznosti i pokušaju da persijski stih prebaci u tursku frazu (str. 112), Sudi je u pravu kad prebacuje Surūriju i Šam'iju da netačno prevode drugi polustih uzimajući pogrešno glagolsku imenicu داد (dād) – pravda, kao finitni glagolski oblik:

ترا نصیب همین کرده است و این دادست

(Ovo ti je dosudio i ovo ti je dao, umjesto: „Prijatelj ti je to dosudio, i ako je to samo od prijatelja, to je čista pravda“, kako to prevodi Sudi).

Sudi je tačno preveo stih (str. 266):

روی تو مکر آینه نور الهیست - حقا که جنینست و دراین روی و ریا نیست

(Tvoje lice je poput ogledala božanskog svjetla. Zaista je to tako i u ovome nema licemjerstva). Sudi, s pravom, prigovara Surūriju, koji pogrešno prevodi izraz: روی ریاده اولان روی (Lice koje je u licu licemjerstva).

I u prevodu stiha (str. 268–69):

عاشق چه کند گر نخورد تیرملا مت

[Šta da učini zaljubljenik (ašik), ako ne podnosi strijelu kritike, tj. zaljubljeni su u stanju da podnesu strijelu kritike i ne mogu da je odbiju, jer ni jedan heroj nema štita protiv strijele božije odredbe]. Sudi se ne slaže sa Surūrijem i čudi ga njegov prevod: “Što god učini ašik, ne treba da ga pogađa strijela kritike.”

I pored svih prigovora, koje bismo mogli staviti, Sudijeve eksplikacije Hafizove poezije ne samo da nas uvode u sve jezične finese: metafore, alegorije, poređenja, aluzije, nego nam još slikovito dočaravaju čitav psihološki ambijent Hafizov, sve psihološke trenutke jedne zaljubljene duše. Sudi ne samo da je prokomentarisao formalno-jezičku i književno-umjetničku materiju, nego je u njemu ponovo uskrsavao poetski svijet i slike Hafizove u koje se duboko uživljavao.⁶⁶

Sudi nije tražio mistiku i mistički smisao čak i tamo gdje je Hafiz spajao materijalno-fizičke tendencije sa duhovnim smislom. Sudi je bio uzdržljiv i oprezan davši najljepši komentar, privlačan za mnoge učenjake. Dobija se utisak da je u Hafizovoj poeziji tražio ono izvorno pulsiranje života i životne dimenzije i manifestacije.

Što se tiče Sudijevih komentara, odnosno prevoda Ibn Hāğibove gramatike الشافية (aš-Šāfiya) i sintakse الكافية (al-Kāfiya) na turski jezik, možemo reći da su oni imali više pedagoški cilj.

Naime, Sudi je želio da olakša svojim slušaocima učenje arapskog jezika. Naravno, on je tu napravio izvjesne novine, i kako kaže Bašagić, „atentat“ na obuku arapskog jezika u turskoj literaturi,⁶⁷ mada se Sudijeve inovacije u metodici predavanja arapskog jezika nisu usvojile, nego se

⁶⁶ Vidi: Sitār-zāde Hānum, Ibid, 376.

⁶⁷ Pogledati: S. Bašagić, Bošnjaci..., 32.

i dalje radilo po zastarjelim udžbenicima: Maksūd, ‘Awāmil i Izhār-u, koji su napisani prije više vijekova.

Izdavač njegovih prevoda aš-Šāfiya i al-Kāfiya, dajući visoko priznanje i izvanrednu ocjenu radova, piše o Sudiju da je Bosanac, da je posjedovao veliko znanje i ponos, i da je bio čovjek velike kulture i koristan učitelj..., a prevod al-Kāfiya je dovoljan dokaz njegove učenosti i savršenstva.

Pored pomenutih njegovih komentara i prevoda, interesantna je i njegova risala – Risāle-i Sūdī Efendī al-Marhūm, u kojoj je Sudi komparativnom metodom pokušao da izvrši umjetničku valorizaciju Hafizove poezije poredeći je tematski i estetski sa stihovima istih tematskih i sadržajnih elemenata u poeziji Sadija, Nasiri Husreva itd., počinjući sa drugim stihom prvog gazela. Te iste komparacije Sudi je nastavio u svojim komentarima, posebno u komentaru Hafizova Divana.⁶⁸

Nakon svega što je do sada rečeno, možemo da damo i određene zaključke. Naime, Sudi, koji je pred sobom imao bogatu komentatorsku literaturu koju je koristio, otišao je dalje od svojih prethodnika u svojim komentarima. Uz preciznost i temeljitost jednog naučnika, Sudi je analizirao svaku rečenicu ili stih gramatički i sintaksički, dao značenje svakoj riječi, a onda pružio cjelovit prevod, što drugi komentatori nisu činili tako temeljito, niti su se upuštali u razmatranje svih jezičkih elemenata. Jedina zamjerka, koja bi se mogla dati na Sudijeve komentare, jeste to da on svugdje ne daje metričku analizu stihova, ali kada je to činio, pokazao je izvrsno znanje metrike i metričkih pravila. Jedini zaključak koji bi se iz svega mogao izvući jeste da Sudijevi komentari Sadijevih djela Gulistana i Bustana i Hafizova Divana pjesama mogu veoma korisno poslužiti prilikom prevođenja i izdavanja tih djela i na Istoku i na Zapadu. Iranci su čak u novije vrijeme izdali prevode Sudijevih komentara Sadijeva Gulistana i Hafizova Divana pjesama, a vjerovatno će doći na red i ostali njegovi komentari, što u izvjesnom smislu predstavlja valoriziranje Sudijevih djela. Sudi je i vremenski bio dosta blizu Hafizu i njegovom dobu, pa je mogao da vjernije prezentira duh i svhatanja njegove poezije i poezije drugih persijskih klasika.

⁶⁸ Vid.: Risāle-ye Sūdī Efendī al-Marhūm, Suleymaniye ktb., Indeks br. 2950, str. 541b–546b.

Džemal Čehajić

Ahmad Sudi Bosnavi

Summary

The Persian language and literature which played an important role in the Ottoman culture, were also taught and learnt in the Yugoslav lands, and especially in Bosnia and Herzegovina, during the Turkish rule. Besides Arabic and Turkish, Persian was taught both in elementary and secondary schools, and works of the important Persian classics used to be favourite literature, such as: Sadi's *Gulistan* (Rosegarden), *Baharestan* (The Spring-garden) by Abdurrahman Djami, *Divan of Ghazals* by Hafiz from Shiraz, and *Masnevi* (The mystical code) by Jalal-ad-Die Rumi.

As a consequence of the mentioned Persian influence and the interest in the Persian literature, numerous writers, by origin from Bosnia and Herzegovina and other Yugoslav lands, wrote their works in Persian: Dervish-pasha Bajezidagić (XVIth century), Sabuhi (died 1641), Rushdi (died 1699), Husrev-pasha Sokolović (died 1639), Nerkesi Muhamed from Sarajevo (died 1672), Tevekkuli-Dede (XVII century), and Fawzi of Mostar (died 1747).

The strength and continuity of those influences and reflections had been visibly present both in the „Bosnian“ language and the literature of Bosnia and Herzegovina from the XVth to the end of the XIXth century.

The present author described the life and work of one of the greatest comentators of the classical Persian literature *Ahmad Sudi Bosnevi* (died 1593), who was known in the Ottoman literature by the name of *Sudi Bosnevi*. He was born in the village of Sudići near the town of Čajniče in Bosnia. He obtained his secondary education in his homeland, studied in Istanbul, and for some time attended lectures in Persian language and literature of Muslih ad-Din Lari (died 1569) in Diarbakr in Syria. Upon his return to Istanbul, he worked as a teacher at Atmaydan-Saray of the Bosnian ibrahim-pasha, where he taught the young men who were being educated for the positions at the Court. Most probably he taught Arabic language and Persian language and literature.

However, the later period of his work is much more important. His memorable works, with which he greatly contributed to the Ottoman Turkish culture, date from that period. He enriched that culture with his outstanding comentaries on the Persian classics, his translations into

Turkish and his original works. Still, the most important part of Sudi's literary work are his commentaries: *Gulistan* and *Bustan* of Sadi from Shiraz, *Divan*, poems by Hafiz from Shiraz, *Baharestan* by Abdurrahman Djami, *Masnevi* by Jelal-ad-Din Rumi. Besides the fact that he had plenty of commentaries that he used, Sudi not only went a step further, but he also went in a completely different direction. That is to say, he tried, in the poetry of Hafiz for example, to discover real life, to explain its natural meaning, not entering the Sufi interpretations, as his predecessors had done. That was, according to the present author, the basic direction which Ahmed Sudi followed in his commentaries. Sudi gave the philological analysis, the meaning and translation of every verse and sentence, and then shed more light on the outside manifestations of life in the works of the mentioned Persian classics, as opposed to the vague allegorical and mystical interpretations given by his predecessors.

The importance of his commentaries of the works of Sadi, Hafiz, Abdurrahman Djami is seen in the fact that they were printed in Istanbul, Alexandria and Bulak (*Divan* by Hafiz Shirazi). Also, Sudi's commentary of the *Divan* by Hafiz was printed in Leipzig in 1257/1841 as well, with the commentary of the first 80 verses, in Vienna in 1257/1858 in three volumes with a German translation in verse. The translation of the poetry of Hafiz into English by W. H. Lowe (*Twelve Odes of Hafiz*, Cambridge, 1877) was accompanied by the suitable part of Sudi's commentary of the same work, and much later, a Frenchman Arthur Guy added Sudi's commentaries to his translation of the *Ghazals* of Hafiz (*Les Poemes erotiques on Ghazels de Chems ad-Din Mohamed Hafiz*, Paris, 1927). Lately, Sudi's commentary of the *Divan* by Hafiz, and Sadi's *Gulistan* has been translated into Persian as well which shows the value and usefulness of Sudi's commentaries.